

# ДІЯЛЬНІСТЬ ДОБРОВІЛЬНИХ ПОЖЕЖНИХ ДРУЖИН У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ

*У статті розглядаються проблеми організації та розвитку добровільної пожежної охорони в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Використовуючи нові архівні матеріали, автор аналізує правову базу розвитку пожежних формувань, економічні і соціальні фактори. Автор аналізує роль земств у зменшенні негативних наслідків пожежного лиха серед селян. Тема даної статті належить до найменш досліджених вітчизняною наукою і залишається актуальною й нині.*

**Ключові слова:** Україна, добровільна пожежна охорона, друга половина XIX – початок XX ст., правова база, економічні й соціальні фактори, земства, селянство.

*В статье рассматриваются проблемы организации и развития добровольной пожарной охраны в Украине во второй половине XIX – начале XX вв. Используя новые архивные материалы, автор анализирует правовую базу развития пожарных формирований, экономические и социальные факторы. Автор анализирует роль земств в уменьшении отрицательных последствий пожарной беды среди крестьян. Тема данной статьи принадлежит к наименее исследованным отечественной наукой и остается актуальной и поныне.*

**Ключевые слова:** Украина, добровольная пожарная охрана, вторая половина XIX – начало XX ст., правовая база, экономические и социальные факторы, земства, крестьянство.

*The problems of organization and development of voluntary fire service in Ukraine in the second half of the XIX-th beginning of the XX-th centuries are considered in the article. Taking into consideration the new archival materials the author analyses the law base of the fire formations development, economical and social factors. The author analyzes a role of zemstvos in reduction of negative consequences of fire disasters among peasants. The theme of this article belongs to the least investigated by the Ukrainian historical science and remains actual now.*

**Key words:** Ukraine, voluntary fire protection, second half XIX - the beginning of XX item, legal base, economic and social factors, zemstvos, peasantry.

Пожежно-рятувальна служба відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку суспільства, а в умовах інформаційно-технологічного прогресу є важливою складовою національної безпеки держави. Перехід Державної пожежної охорони України до складу Міністерства з питань надзвичайних ситуацій викликав низку нових функцій та завдань у сфері цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного, природного та військового характеру. Цей крок вимагає подальшого удосконалення як правової бази в сфері цивільного захисту населення,

так і перепідготовки працівників пожежно-рятувальних підрозділів.

Поряд із цим, постають і проблеми щодо розширення напрямків діяльності та реформування добровільних пожежних формувань і Добровільного пожежного товариства України. Зокрема, потребує перегляду мета та завдання ДПТ України, внесення змін до статуту, розширення напрямків господарської діяльності тощо.

Таким чином, дослідження правових аспектів діяльності добровільних пожежних формувань, вивчення механізмів фінансування сільських пожежних

дружин, виявлення позитивного досвіду у функціонуванні добровільних вогнеборців об'єктивно сприятиме напрацюванню рекомендацій щодо розвитку пожежного добровільництва в сільських населених пунктах України.

Проблеми, які підняті в науковій розвідці автора, ще не знайшли комплексного висвітлення в українській історіографії. Наукові праці дослідників історичних аспектів розвитку пожежної охорони України лише певною мірою розглядають проблематику статті. Зокрема, наукові доробки Г. Кучера, Б. Островського, Л. Марченка, А. Семенюка, О. Полтанова, А. Томіленка, С. Сташенка, С. Тараненка лише в певному аспекті торкаються протипожежної діяльності земств та функціонування добровільних пожежних товариств [1]. Отже, цілісного дослідження, присвяченого вказаній проблематиці, немає.

Наразі актуальними для дослідження залишаються питання щодо формування системи пожежного добровільництва в селах Наддніпрянської України, матеріально-технічного забезпечення добровільних пожежних дружин, умов фінансування пожежного добровільництва з боку земств, організації системи земського контролю за діяльністю пожежних дружин. Саме на розгляді цих питань акцентує увагу автор статті.

Катастрофічні наслідки сільських пожеж другої половини XIX ст. змусили земства України звернутися до поглибленого вивчення умов проживання селян та до організації активної боротьби з пожежним лихом. Вже в обов'язкових постановах земствами Наддніпрянської України були висунуті до населення вимоги: утримувати в достатній кількості діжки, багри, відра та пожежні насоси у стані боєспроможності; на кожному будинку встановлювати перелік інструментів, з якими господарі зобов'язувалися з'являтися на пожежі тощо. 2 квітня 1903 р. Волинська губернська управа видала навіть обов'язкову постанову «Про обережність при поводженні з вогнем», якою нагляд за дотриманням протипожежних вимог покладався окрім поліції, волосної старшини та сільських старост, на дільничних страхових агентів [2].

При першій можливості земства почали надавати селянам допомогу пожежним обладнанням, частково безповоротну, а частково у вигляді натуральних безвідсоткових кредитів. Безповоротна допомога надавалася сільським громадам у розмірі 50 % вартості пожежного насоса, придбаного через губернську земську управу, але не більше визначеної суми на одне поселення. Друга половина вартості насоса могла зараховуватися в довгостроковий безвідсотковий кредит із зобов'язанням його виплати частинами [3]. Мешканці мали звертатися до повітової земської управи за постановою сільської громади, в якій зокрема вказувалися: вартість насоса, розміри щорічних внесків на виплату кредиту, наявні водосховища в поселенні тощо.

Так, упродовж 1908-1909 рр. лише вінницьким земством Подільської губернії було видано

кредитів на придбання насосів на 1316 руб [4]. Водночас волинським земством у 1907 р. на закупівлю пожежних насосів для сільських громад було витрачено 5874 руб. Нове пожежне обладнання отримали повіти: Житомирський та Дубненський – по 11 насосів, Овруцький – 12, Рівненський – 3. У 1909 р. для цих потреб було виділено 3800 руб. Закупили 28 пожежних насоси, але цього було явно недостатньо, оскільки лише заяв на придбання пожежних труб надійшло 198 [5]. Загалом же на ці потреби земством Волині за 1905-1911 рр. було асигновано 136 тис. руб [6].

У цій діяльності земств було чимало негативних сторін. Так, зі звіту Волинського губернського земства за 1907 р., відомо, що якщо у деяких повітах (Житомирському, Овруцькому, Дубнівському) на ці заходи витрачався майже весь кредит, то в інших взагалі нічого [7]. Крім цього, й сам порядок, а також умови постачання пожежного обладнання були по повітах далеко не однакові. В одних насоси надавалися безкоштовно (Овруцький, Дубненський), а в інших – при виплаті за них третини вартості (Житомирський). Таким чином, у повітах, де вимагалася виплата частки вартості пожежного насоса населення всіляко ухилялося від їх придбання і тим самим не мало можливості більш ефективно організувати гасіння пожеж.

Матеріали звітів управ Наддніпрянської України вказують на те, що в багатьох випадках труби та пожежні обози утримувалися без достатнього нагляду за ними [8]. Часто вони зберігалися просто неба, на помості комор або при сільських правліннях. Так, у Дубнівському повіті Волинської губернії навіть у 1909 р. 51 пожежний обоз не мав приміщення [9]. Пожежні старости ставилися до своїх обов'язків почасти недбало. По-перше, особа, яка виконувала ці обов'язки, нерідко пожежний насос бачила вперше і навіть не знала, як слід поводитися з ним, щоб термін його експлуатації був якомога довшим. По-друге, виконання обов'язків пожежних старост було у більшості випадків безоплатним. Так, у Подільській губернії в 61 % сіл пожежні старости не отримували ніякої винагороди та й сільські громади не виділяли коштів на ремонт насосів, купівлю мастила, фарби та ін. [10].

Через недбалість сільські пожежні труби, якщо і працювали, то малопродуктивно, а нерідко траплялися випадки, коли під час пожеж вони знищувалися вогнем. При таких умовах поводження із пожежним обладнанням, воно швидко перетворювалося в «мертвий інвентар» вогнегасіння. Наприклад, на Поділлі 80 % сільських населених пунктів у 1911 р. не мали належного нагляду за пожежними обозами [11]. Саме тому на початку XX ст. земства стали висувати певні умови сільським громадам; лише виконуючи їх, останні могли отримати пожежне обладнання.

Типовим для земств Наддніпрянської України, виглядає проведення в жовтні 1907 р.

засідання Волинського губернського комітету, на якому заслуховувалася доповідь губернської управи (№ 165), де були обґрунтовані умови постачання сіл пожежним обладнанням [12]. Відтепер, воно мало проводитися лише при умові створення громадою (за власний рахунок) приміщень для насосів і при наявності діжок та іншого пожежного інструменту. Щоб мати контроль за утриманням селянами пожежних обзів волинське земство постановило не передавати пожежне обладнання сільській громадськості у власність, а тільки в користування. У випадку недбалого ставлення селян пожежна труба могла бути відібрана за розпорядженням губернської управи [13].

Однак наявність у сільських громад пожежних насосів та іншого протипожежного обладнання, ще не гарантувало повну безпеку від спустошливості пожеж. Гарантом у цій ситуації могла виступати лише добре навчена й організована сільська пожежна дружина. Як і місцева влада, земські установи України розуміли необхідність упорядкування цієї справи шляхом створення добре навчених сільських пожежних формувань. Систематично організувати такі команди в селах земства, внаслідок нечисленності службового персоналу, не могли, але вміло забезпечити існування вже створених дружин для них не становило складності. Робота земських установ у цьому напрямку, розпочата в Наддніпрянській Україні в 90-х рр. XIX ст., розвивалася досить плідно.

У цій сфері діяльності земств слід відзначити присутність значно чіткішої організації та керівної основи. Вони поступово виробляли умови типової одноразової допомоги та щорічних кредитів для пожежних дружин (залежно від напрямку їхньої діяльності та ступеня відповідності останніх земським постановам). Незабезпеченість коштами змушувала команди добровольців приймати земську допомогу на їхніх умовах. Це вплинуло на більшу дисциплінованість дружин. На 1907 р. лише у Володимир-Волинському повіті Волинської губернії існувало 4 сільських пожежних товариства. Для допомоги останнім на 1908 р. повітова управа виділила кошти у сумі: 100 руб – Володимир-Волинському, 70 руб – Устілузькому, 90 руб – Локачинському та 40 руб – Любомльському [14].

Успішне функціонування пожежної дружини привертало до неї увагу населення навколишніх сіл та ініціювало створення нових команд добровільних вогнеборців. Усе це підсилювало в народі усвідомлення того, що пожежна дружина – своя, громадська справа і як така повинна бути підтримана, а не занедбана. В 1908 р. Волинська губерньська управа відзначала, що «... бачить користь від пожежних організацій не тільки в тому, що вони виїжджають на сільські пожежі, але й у тому, що вони ... власною діяльністю слугують для населення наочним показником того, наскільки такі організації необхідні й корисні» [15].

У такий спосіб земства поступово впливали на побут селян, підсилюючи боєздатність добровільних пожежних організацій. Ось типовий випадок. 1 серпня 1907 р. виникла пожежа на будівлях 8 дворів у с. Озадівці Житомирського повіту Волинської губернії. Допомогати приборкувати вогонь прибула вільна пожежна дружина м. Бердичева. Вогнеборці працювали без перерви 11 годин і не дали вогню знищити все поселення. Після цього жителі звернулися з проханням до страхового агента підняти клопотання про видачу пожежній дружині винагороди. 3 червня 1908 р. повітовий комітет постановив видати дружині 50 руб [16].

Типовим прикладом пред'явлених земством вимог до пожежних дружин, виконанням яких обумовлювалося надання кредитів, може слугувати програма, вироблена київським та волинським земствами. Волинська губерньська управа в обов'язковій постанові «Про пожежні організації» передбачала надання допомоги пожежним дружинам грошима чи обладнанням при умові їх виїзду на гасіння пожеж у інші населені пункти на відстань не менше 6 верств. Міським поліцейським чи громадським пожежним командам могли оплачуватися разові виїзди в навколишні села у випадку клопотання з їхнього боку. Розмір оплати виїзду на пожежі міських команд встановлювався заздалегідь за згодою повітових управ із міським самоврядуванням [17].

У 1907 р. безповоротну допомогу пожежним товариствам та дружинам Волині було надано на суму 1028 руб. При цьому беззастережно ставилася умова господарського контролю зі сторони земства за діяльністю пожежних команд та обов'язкового їх виїзду на пожежі на відстань до 10 верств. Серед тих, хто отримали ці кошти були: 5 товариств у Володимир-Волинському повіті, одне – у Заславльському, 2 – у Дубненському та одне – у Рівненському [18].

Така незначна за розмірами допомога була викликана тими обставинами, що в цей період губерньське земство основні кошти направляло на вогнестійке будівництво. Так, губерньський комітет 8 жовтня 1907 р. рекомендував повітовим управам на допомогу пожежним дружинам виділяти не більше 10 % коштів, асигнованих на протипожежні заходи [19]. Крім цього, погляди повітових управ на діяльність пожежних організацій також не збігалися. Деякі управи (Володимир-Волинська, Заславльська, Рівненська, Житомирська) приділяли цим товариствам багато уваги й намагалися підтримати їхнє існування видачею субсидій та платою за виїзд на пожежу, незважаючи на різницю у їх категоріях. Інші, судячи з відсутності з їхньої сторони видатків на цю справу, не надавали великого значення корисності пожежних дружин у справі боротьби з вогняним лихом. У 1909 р. волинським земством було виділено на допомогу пожежним організаціям лише 3600 руб [20].

Революційні події 1905-1907 рр. також ускладнили діяльність сільських добровільних пожежних формувань. Особливо це стосувалося

новоутворених підрозділів добровільних вогнеборців. Проблема полягала не лише у економічних негараздах, які торкнулися більшості сільського населення Наддніпрянської України, але й у посиленні поліцейського контролю за діяльністю вогнеборців. У вересні 1909 р. Міністерство внутрішніх справ розіслало секретний циркуляр Департаменту поліції за № 66032. у якому зазначалося, що «згуртованість пожежних дружин є одним із сприятливих умов для поширення серед селянства революційних поглядів». Чиновники Департаменту поліції відзначали, що багаточисельність пожежних дружин давала можливість «антиурядовим елементам мати в сільській місцевості добре організовані та дисципліновані кадри активних діячів на випадок революційних виступів» [21]. У зв'язку з цим МВС вимагало посилення нагляду за діяльністю особового складу дружин.

З 1908 р. намітилася більш тісна співпраця земств України щодо розвитку сільських протипожежних формувань. Так, розуміючи всю важливість профілактичних заходів із попередження пожеж, Чернігівське губернське земство в 1912 р. дало дозвіл на використання 1000 руб із сум страхового капіталу на організацію виставки й з'їзду пожежних діячів Чернігівщини та сусідніх губерній (Київської, Волинської тощо). Однак видача земствами субсидій на діяльність добровільних пожежних товариств із запасного страхового капіталу тривалий час гальмувалася недосконалістю законодавства. У законі про

діяльність земських страхових товариств зазначалося, що страховий капітал повинен використовуватися лише на страхові виплати у випадках збитків від пожеж. Це положення призводило до того, що деякі керівники губерній постанови земств про допомогу пожежним організаціям визнавали незаконними й відміняли. В зв'язку з цим Сенатом від 23 січня 1902 р. було видано наказ, у якому зазначалося, що «надання винагороди особам, які сприяють гасінню пожеж ... відноситься до запобіжних заходів проти пожеж, на які, відповідно до ст. 38 «Положення про взаємне страхування», можуть бути витрачені залишки страхового збору» [22].

На початку ХХ ст. земські установи стали активно впроваджувати протипожежні заходи в регіоні. Внаслідок цього ситуація із забезпеченням пожежним обладнанням сіл Наддніпрянської України децю поліпшилася, проте його все ж катастрофічне не вистачало [23]. Так, у Волинській губернії на 1909 р. кількість поселень з пожежними обозами складала 43,3 % від загальної кількості сіл. Водночас лише 11,7 % сіл губернії мали пожежні насоси. Трохи більше половини сіл (58,1 %), в яких знаходилися пожежні обози, мали для них спеціальні приміщення, а 25,3 % поселень утримували свій обоз під навісами, інші ж (16,6 % поселень) тримали обоз під відкритим небом [24]. Тим самим, ймовірно, що обози останніх навряд чи були придатні для використання через їх швидке псування (табл. 1.) [25].

Таблиця 1

## Водопостачання та стан забезпечення пожежним обладнанням поселень Волині на 1909 р.

Повіти	Кількість				
	поселень	обозів	насосів	приміщень	водоймищ
Житомирський	669	187	65	117	223
%		27,1	9,7	62,5	33,3
В-Волинський	709	265	17	198	202
%		37,4	2,4	74,7	28,5
Дубненський	412	78	52	21	243
%		18,9	12,6	26,9	59
Ізяславський	224	184	45	196	142
%		82,6	19,9	100	63,4
Ковельський	338	125	17	87	77
%		37	5	69,6	21,3
Кременецький	236	196	69	212	167
%		83,1	29,2	100	70,7
Луцький	502	206	87	194	137
%		41,4	17,3	94,2	27,3
Н-Волинський	526	214	36	183	152
%		40,7	6,7	85,5	28,9
Овруцький	512	187	48	124	160
%		36,1	9,4	66,3	31,2
Острозький	285	194	63	178	137
%		68,1	21,5	91,7	48,1
Рівненський	569	227	21	190	175
%		39,9	3,7	83,7	30,8
Старокостянтинівський	185	172	80	164	134
%		92,9	43,2	95,3	72
Всього:	5167	2235	600	1864	1949
%		43,3	11,7	83,4	37,7

Отже, забезпеченість пожежним обладнанням сіл Волинської губернії як і взагалі поселень Наддніпрянської України, в першу чергу, залежала від протипожежної діяльності земських повітових управ та господарської діяльності населення. Водночас стан протипожежного водопостачання сільських населених пунктів обумовлювався здебільшого наявністю природних водоймищ і вже меншою мірою діяльністю тих же земств та сільських громад.

Таким чином, для успішної ліквідації сільської пожежі було необхідно ряд умов і, перш за все, наявність пожежних водоймищ та відповідного пожежного обладнання. На початку ХХ ст. вважалося, що мінімальний склад сільського пожежного обозу мав становити: один пожежний насос, три джки та допоміжний пожежний інвентар (відра, багри, сокири, драбини тощо). У селах Волині лише 4 частина від усіх пожежних обозів мала насоси, інші ж склалися лише із діжок та пожежних інструментів. Така кількість пожежних насосів практично не задовольняла протипожежні потреби регіону. Що, наприклад, міг зробити один пожежний насос на 39 поселень у Володимир-Волинському повіті, на 34 у Рівненському, або на 27 у Ковельському (див. табл. 1)?

Наявний пожежний інвентар залишався мертвим вантажем, якщо були відсутні організованість та вміль дії при гасінні пожежі. Ще на першому з'їзді діячів пожежної справи у червні 1892 р. була розглянута і схвалена пропозиція О.Д. Львова та С.Я. Вайнштейна щодо ознайомлення селян із правилами пожежної безпеки та будівництвом печей і димоходів із вогнестійких матеріалів через сільські та недільні школи [26]. Однак, через відсутність спеціалістів і фінансування, ці пропозиції тривалий час залишалися на папері.

На початку ХХ ст. становище сільського пожежного добровільництва дещо покращилося. Що стосується сільських населених пунктів, то найбільша кількість пожежних дружин нараховувалася в Чернігівській губернії – 85, на Волині – 75, в Катеринославській та Подільській губерніях – по 14, Київській – 10, Полтавській – 7, Таврійській і Харківській – по 2, в Херсонській губернії – 1 [27].

Така кількість добровільних пожежних формувань не відповідала потребам сільських населених пунктів. Навіть на Чернігівщині, де чисельність добровільних пожежних дружин була найбільшою серед губерній Наддніпрянської України, в цілому, діяльність однієї дружини припадала на 40 сільських населених пунктів. На Волині на 1000 поселень припадало 12 добровільних пожежних формувань, на Катеринославщині 10. Проте, доречно зазначити, що одна пожежна дружина іноді обслуговувала декілька сусідніх поселень. Середній район виїзду кожної дружини складав 5 верств. У деяких випадках добровільні пожежні формування мали свої відділення в сусідніх поселеннях.

Якщо населення міст із розумінням ставилося до організації добровільних пожежних формувань

і активно підтримувало їхні дії, то сільське населення Наддніпрянської України тривалий час досить насторожено сприймало цю ідею. Селяни, перебуваючи в полоні усталених традицій, патріархальної ментальності, відчуваючи гостру нестачу коштів не поспішали з організацією останніх. Тому ця справа в більшості випадків залежала від ефективності роз'яснювальної роботи, яку проводили земства та готовності земських організацій надати матеріальну допомогу при утворенні сільської пожежної дружини.

Так, на 1909 р. у Волинській губернії діяло 64 пожежні дружини, нараховувалося 285 поселень із пожежними формуваннями на відстані до 10 верств та 371 поселення з дружинами на відстані понад 10 верств. Як бачимо, райони виїзду цих дружин були досить значними, як за відстанню, так і за кількістю населених пунктів. Поселення з пожежними підрозділами склали лише 0,5 %, тоді як села з пожежними дружинами на відстані до 10 верств – 5,5 % [28].

Ситуація з кількістю сільських пожежних дружин в поселеннях Волині дещо покращилася на 1911 р., але все ж продовжувалася залишатися маловтішною. За архівними даними, у Волинській губернії нараховувалося вже 145 сільських пожежних дружин, а, отже, на кожну тепер у середньому доводилося 36 поселень [29]. Повітові земства, визнаючи корисність цих пожежних організацій, надавали матеріальну допомогу деяким із них, за умови безоплатного виїзду на всі пожежі в межах 10 верств. З 1903 до 1906 рр. з цією метою волинським земством було асигновано 10800 руб. Проте допомогу отримали лише 23 дружини, хоча бажаних залишилося 122. Не набагато краще складалася ситуація з кількісним складом сільських пожежних дружин і в інших губерніях регіону [30].

Таким чином, організація добровільних пожежних формувань у сільській місцевості мала більше труднощів ніж у містах Наддніпрянської України, хоча при цьому саме в поселеннях краю, внаслідок відсутності професійної пожежної охорони, існувала найбільша необхідність у створенні боездатних пожежних дружин. Така ситуація склалася через хронічний брак коштів у сільських громад та незначного фінансування місцевими земствами цих потреб, а, з іншого боку, через слабку роз'яснювальну роботу серед селянства, що мала проводитися як органами місцевої влади, так і повітовими земствами. На наш погляд, також, серед основних проблем, із якими стикалися сільські добровольці, слід відмітити: різний рівень протипожежного оснащення, питання навчання дружинників, відсутність джерел для пожежного водопостачання тощо. Внаслідок цих проблем частина добровільних формувань існувала номінально, на папері. Деякі дружини, сформувавшись, у подальшому не отримали свого розвитку.

Найгострішою проблемою для розповсюдження добровільної пожежної охорони був брак коштів.

Нажалі і на початку ХХ ст. проблеми фінансування не були розв'язані. Один із дослідників цих питань зазначав: «... як незначні ті кошти, якими користується сільська Русь для протидії її найсуворішому ворогу – вогню» [31].

Таким чином, на межі століть у справі протипожежного захисту сіл Наддніпрянської України постали завдання, вирішення яких давало нагоду зменшити тяжкі наслідки пожеж. Насамперед, це сприяння з боку місцевої влади оснащення сільських пожежних обозів, подолання інертності селян у справі організації гасіння пожеж, створення боєздатних сільських пожежних дружин тощо. Важливим кроком на цьому шляху стало затвердження урядом 5 серпня 1897 р. типового статуту для сільських пожежних дружин [32].

Сільським добровільним протипожежним формуванням було надане право контролювати дотримання пожежних правил та будівельних норм. Проте, як і міські пожежні товариства, сільські дружини не отримали можливість безпосередньо притягувати винних у порушенні протипожежних вимог до відповідальності, а лише могли повідомляти про це місцеву поліцейську владу. Зберігався надмірний контроль за діяльністю дружин з боку губернатора, поліції, земства та почесного опікуна дружини.

Добровольці отримали право на носіння форменого одягу та запровадження власних атрибутів (прапора, печатки, жетонів). Як і в міських добровільних організаціях, склад дружини поділявся на почесних, добродійників та охочих. Існували обмеження до вступу в дружину для осіб, які не досягли 17-ти річного віку, проходили дійсну військову службу або мали обмеження в правах за рішенням суду.

Обов'язки з гасіння пожеж виконувалися добровольцями безкоштовно. Лише правління дружини та наймані служителі могли отримувати заробітну плату. Водночас за постановою загальних зборів, добровольці, які найбільш відзначилися при ліквідації пожеж, могли нагороджуватися похвальними дипломами, спеціальними відзнаками та грошовою премією. У штатах пожежних дружин дозволялося мати майстрів пічної справи [33].

На наш погляд, статут сільських добровільних пожежних формувань мав низку недоліків, які не сприяли ефективному функціонуванню добровільництва на селі. Серед важливих питань діяльності сільських вогнеборців слід відзначити: необхідність розмежування обов'язків голови правління і посади пожежного старости; відсутність у пожежних дружин права організувати благодійні спектаклі, концерти, лотереї для покращання матеріального становища, яке мали міські добровольці; відсутність дозволу в поселеннях створювати не лише пожежні дружини, але й товариства тощо.

Розвиток протипожежного добровольчества на селі, попри всі намагання в його організації з боку земств, розвивався досить повільно. Розглядаючи причини такої ситуації, один із

організаторів ІРПТ Ф.Е. Ландезен зазначав: «У керівних сферах панує байдужість до долі пожежної справи, а що стосується обивателя, то він молить про допомогу, коли обпечеться, і залишається апатичним до всього, що його оточує, якщо пожежа не зачіпає безпосередньо його інтересів» [34]. Так, із рапорту Звенигородського справника Кричицького від 3 листопада 1908 р. за № 10208 відомо, що в повіті з населенням 337 тис. осіб та 344 населеними пунктами (крім міст Звенигородки та Шполи) не утримувалося жодної пожежної команди. Населення повіту мало пожежне обладнання, а саме: 113 насосів, 695 діжок, 408 багрів та 756 відер. Однак, 2/3 населених пунктів повіту не мало навіть пожежних труб [35].

Аналогічне становище спостерігалось й у Київському, Бердичівському та Васильківському повітах. З рапорту київського повітового справника від 28 липня 1908 р. відомо, що в повіті з населенням у 340 тис. чол. та 280 населеними пунктами, пожежна команда знаходилася лише у м. Ржищеві. В інших поселеннях повіту існувала натуральна пожежна повинність і лише 31 із них мали пожежні насоси [36]. Отже, нестача організованих протипожежних формувань була типовим явищем для населених пунктів України.

У той же час у Київській губернії були й позитивні приклади діяльності пожежних дружин, особливо в маєтках підприємницького типу. Лише у володіннях графів Бобринських у Смілянській волості Черкаського повіту в 1901 р. нараховувалося 12 приватних пожежних команд, 145 добровільних вогнеборців та 18 пожежних насосів. На розвиток пожежної справи Бобринськими витрачалося 16000 руб на рік [37].

Певні позитивні наслідки мала діяльність добровільних дружин і в деяких повітах Волині та Поділля. Наприклад, у Житомирському повіті Волинської губернії на 1908 р. добровільні пожежні дружини з обозами існували в містечках Черняхіві, Горошках, Чуднові, Янушкові, Пулинах, Ушомирі та селах – Високому й Крашніе [38].

Особливо ефективною діяльністю сільських пожежних дружин була в тих повітах, де вони діяли під контролем місцевих земств. Останні, як відомо, надавали істотну матеріальну та організаційну допомогу сільським добровольцям. Зокрема, за підрахунками А.С. Єрмолова, в період з 1905 до 1908 рр. у 34 земських губерніях Росії земськими установами були витрачені кошти на допомогу та позики селянським громадам для закупівлі пожежного інвентарю та будівництва пожежних сараїв у сумі понад 2 млн руб, або 17,5 % від загальної суми витрат на протипожежні заходи [39]. Окрім цього на підтримку добровільних пожежних дружин земствами було надано безповоротну допомогу в сумі 636 тис. руб (4,6 %) та 64 тис. руб у позику. Невеликі суми коштів виділялися й на інші заходи, які тією чи іншою мірою торкалися активної боротьби з пожежами. Зокрема, це видання винагороди за врятування життя людей,

премії за зразкове утримання пожежного інвентарю, кошти на утримання пожежних майстрів, функціонування ремонтних майстерень тощо.

Серед українських губерній найбільше коштів на підтримку добровільних пожежних формувань, за вказаний період, асигнувало полтавське земство – 15,4 тис. руб. Загалом, опираючись на статистичні дані наведені Єрмоловим, можна підрахувати, що на початку XX ст. земствами імперії щорічно виділялося близько 3,7 млн руб на протипожежні заходи. Із них біля 27 % склали суми, що направлялися на заходи активної боротьби з вогнем, головною складовою яких було функціонування добровільних пожежних формувань. За даними анкети перестраховальної земської комісії, в 1912-1914 рр. земствами використано на купівлю пожежних насосів 2,1 млн руб (за 1905-1908 рр. – 2 млн 62 тис. руб) [40]. На ці гроші було закуплено понад 8,8 тис. пожежних насосів, 452 тис. аршин викидних і всмоктуючих рукавів.

Перед Першою світовою війною в Наддніпрянській Україні стали більше приділяти уваги необхідності елементарного навчання населення правил пожежної безпеки. Оскільки особливо безпомічним було населення в боротьбі з вогнем у селах, подібне навчання розпочали, у першу чергу, в сільсько-господарських училищах. Циркуляром Головного управління землевпорядкування й землеробства від 4 серпня 1911 р. за № 56 передбачалося позашкільне навчання селян способом виробництва вогнетривких матеріалів та створенню із них будівель [41]. Система навчання будувалася таким чином, щоб підготувати спеціалістів серед хліборобів для кожної окремої галузі цієї справи. Як завжди, була довга метушня з коштами, і лише наприкінці 1914 р. Департамент землеробства вирішив розпочати навчання під час різдвяних канікул, проте поширити цю справу не вдалося у зв'язку з невдачами на фронті.

Підсумовуючи, зазначимо, що у справі організації протипожежного захисту поселень селяни Наддніпрянської України знаходилися в більш складному становищі ніж міське населення. Головні причини крилися у відсутності коштів та

мінімально необхідної кількості спеціалістів із цієї галузі на селі. Організація гасіння сільських пожеж через систему натуральної пожежної повинності впродовж другої половини XIX ст. виявилася неефективною.

Пожежна справа в долі українського села завжди посідала важливе місце. Адже від її організованості залежало не тільки існування самого поселення, але й життя сотень людей. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. пожежна охорона села пододала певний рубіж у своєму розвитку: відбувся перехід від натуральної пожежної повинності до створення добровільних пожежних дружин. Саме завдяки діяльності останніх зріс професіоналізм людей, які боролися з вогняною стихією, удосконалилася організація пожежегасіння, що зрештою й зумовило зменшення важких наслідків масових пожеж у селах Наддніпрянської України. Проте, через відсутність державної програми розвитку протипожежної справи в сільських населених пунктах, частка сіл із відносно задовільним протипожежним станом у регіоні залишалася незначною. Фактично 3/4 поселень Наддніпрянської України і на початку XX ст. були беззахисними перед вогняною стихією.

Позитивне значення в розбудові пожежної охорони регіону мав тісний зв'язок добровільних пожежних формувань із земськими установами. Серед протипожежних заходів, що запроваджувалися земствами, найефективнішим виявилася підтримка добровільних пожежних дружин, які не лише ставали опорою земств у ліквідації пожеж, але й провідниками інших заходів, що впроваджувалися земськими організаціями для подолання вогняної небезпеки. Однак, через нестачу коштів на широкомасштабні протипожежні дії та брак кваліфікованих кадрів, нечисленність службового персоналу, протипожежні громадські установи Наддніпрянської України не могли кардинально змінити ситуацію на краще з пожежною безпекою поселень у регіоні. Необхідні були десятки років, щоб протипожежні заходи, що проводилися ними, дали суттєві результати.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Кучер Г., Усатенко Л. Покорители огня: из истории пожарной охраны Киевщины. – К.: Издание МВД УССР, 1969. – 132 с.; Островский Б., Марченко Л. Огнеборцы. – К.: ТОВ «Росток», 1996. – 162 с.; Семенюк А.Й. Вогнеборці. Луцьк: Волинський облполіграфвидав, 1990. – 160 с., 16с. іл.; Полтанов О.І. та ін. Історія пожежної охорони Кіровоградщини: (1841-1997). – Дн.: «Дніпропетровська книжкова друкарня», 1998. – 255 с.; Томіленко А.Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 19 с.; Сташенко С.І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2004. – 20 с.; Тараненко С.П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007.
2. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 223. – Доповіді Волинської губернської управи у справах земського господарства п'ятирічним зборам губернського комітету за 1908 р. – Арк. 286.
3. Там само. – Арк. 279.
4. Статистико-экономический очерк Винницкого уезда. Обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905-1910 гг. – К., 1910. – С. 20.
5. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 223. – Арк. 16.

6. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 66. – Спр. 223. – Звіти про протипожежний стан Волинської губернії. – Арк. 28.
7. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 223. – Арк. 267.
8. Статистический отчет Подольской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1911 г. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1911. – С. 13.
9. Условия опустошительности пожаров и состояние мер борьбы с нею в Волынской губернии / Под ред. В. Кошевого. – Житомир: Статист, бюро Волынского губерн. земства, 1912. – С. 81.
10. Статистический отчет Подольской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1911 г. – С. 13.
11. Там само.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 223. – Арк. 265.
13. Там само. – Арк. 265, 279.
14. Там само. – Арк. 287.
15. Там само. – Арк. 271.
16. Там само. – Арк. 268.
17. Там само. – Арк. 280.
18. Там само. – Арк. 264.
19. Там само. – Арк. 265.
20. Там само. – Арк. 16.
21. ЦДІАК України. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1039. Донесення унтер-офіцерів спостережних пунктів про осіб, що підозрювалися в революційній діяльності за 1905 р. – Арк. 190.
22. Хроника // Пожарное дело. – 1902. – № 10. – С. 147.
23. Державний архів Черкаської області. – Ф. 27, оп. 1, спр. 3. – Статистичні відомості про стан Орловецької волості Черкаського повіту Київської губернії за 1914 р. – Арк. 7-8.
24. Условия опустошительности пожаров. – С. 81.
25. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 638, спр. 20. – Звіти про стан пожежних дружин в Київській, Волинській, Подільській губерніях за 1908 р. – Арк. 16, 39.
26. Журнал III Отдела Императорского русского технического общества за 1892 год // Записки ИРТО. – СПб., 1894. – Вып. 1. – С. 15-20.
27. Ермолов А. Современная пожарная эпидемия в России. – СПб., 1910. – С. 94.
28. Условия опустошительности пожаров. – С. 77-80.
29. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 630, спр. 134. – Стан пожежних частин у Волинській губернії за 1905/11 рр. – Арк. 31.
30. Там само. – Арк. 10-11.
31. Ермолов А. Вказ. праця. – С. 71.
32. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 665, спр. 12. – Циркуляри МВС за 1912 р. – Арк. 143-146.
33. Там само. – Арк. 146.
34. Ландезен Ф.Э. Очерки пожарной части в России // Пожарное дело. – 1902. – № 10. – С. 150.
35. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 638, спр. 20. – Арк. 108, 109.
36. Там само. – Арк. 34-35.
37. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 631, спр. 1. – Рапорти черкаського повітового справника про стан пожежних частин та інвентарю в повіті за 1900/01 рр. – Арк. 119.
38. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 638, спр. 20. – Арк. 39.
39. Ермолов А. Вказ. праця. – С. 63.
40. Абрамов В., Тарасов Д. Земство и пожарно-страховое дело // Пожарное дело. – 1996. – № 2. – С. 57.
41. Землеустройство: Сборник законов и распоряжений. – М.: Департамент ГЗИ, 1914. – Вып. IV. – С. 104.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор М.І. Бушин;  
доктор історичних наук, професор Й.М. Шкляж.

© Козинець О.В., 2009

Надійшла до редколегії 06.02.2009 р.